

MIEJSCA PAMIĘCI – HISTORIA – TURYSTYKA
SITES OF MEMORY – HISTORY – TOURISM

GDAŃSKIE TEKI
TURYSTYCZNO-KRAJOZNAWCZE

Tom VII

MIEJSCA PAMIĘCI – HISTORIA – TURYSTYKA
SITES OF MEMORY – HISTORY – TOURISM

pod redakcją
Magdaleny Nowak i Bianki Sadowskiej

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu Gdańskiego
GDAŃSK 2025

Recenzenci

Prof. dr hab. Violetta Julkowska

Dr hab. Stanisław Stępień, prof. PANS

Redaktor Wydawnictwa

Magdalena Cichowicz-Cieślak

Projekt okładki i stron tytułowych

Andrzej Taranek

Na okładce

Lwów, Teatr Miejski [pocztówka], 1914, Wydawnictwo Sztuki Polskiej (Polona, domena publiczna)

Skład i łamanie

Mariusz Szewczyk

Publikacja sfinansowana ze środków Instytutu Historii Wydziału Historycznego
Uniwersytetu Gdańskiego oraz Wydziału Historycznego Uniwersytetu Gdańskiego

© Copyright by Uniwersytet Gdański

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-8206-775-0

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot

tel. +48 58 523 11 37, tel. kom. +48 725 991 206

e-mail: wydawnictwo@ug.edu.pl

wydawnictwo.ug.edu.pl

Księgarnia internetowa: wydawnictwo.ug.edu.pl/sklep/

Druk i oprawa

Zakład Poligrafii Uniwersytetu Gdańskiego

ul. Armii Krajowej 119/121, 81-824 Sopot

tel. +48 58 523 14 49

SPIS TREŚCI

Wstęp	7
-----------------	---

CZĘŚĆ I PRZESTRZEŃ I KULTURA

Yulia Kiselyova	
Monumental Sites of Memory in Kharkiv: Ukrainian Independence to the Present	15
Salvijus Kulevčius	
The Image of the Manor in the 21 st Century: Between the Politics and Consumption. Lithuanian Case	47
Weronika Girys-Czagowiec	
„Wawer pomścimy”. Zbrodnia wawerska i formy jej upamiętnienia	69
Bianca Sadowska	
Archipelagi – rozwój rosyjskiego krajoznawstwa i recepcja polskich miejsc pamięci w Rosji (rekonesans badawczy)	77

CZĘŚĆ II PAMIĘĆ W PRZEDMIOTACH I OBRAZACH LITERACKICH

Dawid Maria Osiński	
Warszawska heterotopia, czyli literackie punkty widzenia Ogrodu Saskiego w drugiej połowie XIX wieku. „Powidoki” Bolesława Prusa	93
Natalia Kovalchuk	
Narrating Lviv: Travel Storytelling, Russian Tourists and Urban Identity	131
Tomasz Kruszewski	
Biblioteka profesorska. Drogowskaz nauki – pomnik chwały – zapomniany podarunek	147
Iurii Zazuliak	
Entangled Temporalities of National Commemoration and Academic History Writing in Ukraine during the 1990s and early 2000s	159

CZĘŚĆ III

PAMIĘĆ I TURYSTYKA

Tadeusz Stegner

Cmentarze ewangelickie Warszawy jako miejsce pamięci i obiekt turystyczny 173

Weronika Terlecka

Miejsce pamięci w kontekście turystyki przemysłowej

na przykładzie miasta Lubonia 189

Zbigniew Landowski

Sołowki. Zapomniane miejsca pamięci – w tym martyrologii Polaków 201

WSTĘP

Tematem kolejnego tomu wydawanej na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Gdańskiego serii pt. „Gdańskie Teki Turystyczno-Krajoznawcze” są trzy zagadnienia: miejsca pamięci, ich historia, oddziaływanie tych dwóch na ruch turystyczny. Opierając się na dotychczasowych osiągnięciach nauki i doceniając wkład wielu uczonych, pragniemy poszerzyć obszar eksploracyjny odnoszący się do miejsc pamięci, powiązać badania z różnych dyscyplin i dziedzin oraz nadać im, na miarę tego tomu, bardziej komplementarny wymiar. Chodziło nam o ukazanie powiązań pomiędzy różnego rodzaju miejscami pamięci, ich historią oraz tym, w jaki sposób jest ona szerzona (poprzez architekturę, literaturę, szeroko rozumianą kulturę), a odzwierciedleniem tych wszystkich elementów w turystyce. Poszukiwaliśmy odpowiedzi na pytanie, jak treść nadawana pojęciu „miejsca pamięci” wpływała i wpływa na ruch turystyczny. Interesowało nas, jak powiązania między turystyką i treścią ukrytą za miejscami pamięci oddziaływały na sposób kształtowania opowieści o historii danego miejsca oraz jego walorach. Punktem wyjścia do różnych ujęć tak zarysowanego zagadnienia jest więc człowiek (turysta) i jego zainteresowanie jakimś miejscem. Z tego powodu przedmiotem naszej uwagi uczyniliśmy różne miejsca rozumiane jako miejsca pamięci: miasta i architekturę, cmentarze, miejsca kaźni, pola bitew, pomniki, ale także biblioteki, literaturę i historiografię. Z założenia część z proponowanych opisów dotyczyła miejsc związanych ze śmiercią i tragedią lub je upamiętniających. Staraliśmy się jednak, aby nie stanowiły one przewagi wśród zamieszczonych artykułów. Niektóre z opisywanych miejsc nabrały nowych znaczeń w kontekście toczącej się wojny rosyjsko-ukraińskiej. Publikacja stanowi też zapis stanu miejsc pamięci w takich miejscach, jak Charków, Lwów lub Kijów przed inwazją wojsk rosyjskich na Ukrainę 24 lutego 2022 r. Jednocześnie staraliśmy się pokazać zmianę, jaka zaszła w danych miejscach w związku z konfliktem. W tym sensie nasza publikacja stała się dokumentacją świata, który

przemiął, i sama przekształciła się w swoiste „miejsce pamięci”. Jest ona zapisem – jak trafnie nazwał ją Martin Pollack – „topografii pamięci”¹.

Oddajemy w ręce czytelników siódmy już tom serii, w której ramach ukazały się dotychczas: *Z turystyką przez wieki* (red. Anna Łysiak-Łątkowska, Krzysztof Lewalski, Gdańsk 2016), *Turystyka i turysta nad Bałtykiem* (red. Magdalena Szmytkowska, Gdańsk 2017), *Patriotyczny obowiązek: o turystyce zaangażowanej* (red. Iwona Janicka, Gdańsk 2018), *Podróż z książką w ręku* (red. Magdalena Nowak, Iwona Sakowicz-Tebinka, Michalina Petelska, Gdańsk 2020), *Niezwyczajna podróż* (red. Magdalena Nowak, Gdańsk 2021), *Wehikułem przez wieki* (red. Iwona Janicka, Anna Łysiak-Łątkowska, Gdańsk 2022). Każdy z nich poświęcony był wybranemu aspektowi turystyki i krajoznawstwa analizowanemu z różnych naukowo-badawczych perspektyw.

Niniejszy tom porusza szerokie spektrum zagadnień związanych z miejscami pamięci, które przekazują opowieść o przeszłości. Zostały one zakłęte w przestrzeni i czasie poprzez kulturę, a w jej ramach – w takich zjawiskach, jak literatura, architektura i turystyka. Inspirację do podjęcia takiej tematyki zaczerpnęliśmy z fundamentalnej pracy Pierre’a Nory², a na gruncie polsko-niemieckim – z badań Roberta Traby i jego zespołu³. We *Wprowadzeniu* do tomu 4 *Polsko-niemieckich miejsc pamięci* została zawarta definicja tego pojęcia: „wydarzenia, artefakty, postaci i miejsca topograficzne”⁴. Do niej nawiązują zawarte w obecnym tomie artykuły. Zależało nam także, aby powiązać miejsca pamięci z turystyką. Część zamieszczonych tekstów podjęła właśnie analizę z tej perspektywy. Pokazujemy więc miejsca pamięci w różnych ujęciach

¹ M. Pollack, *Topografia pamięci*, tłum. Karolina Niedenthal, Wołowiec 2017, *passim*, s. 239. Słowa Martina Pollacka kończące jego książkę stanowią trafny komentarz do znaczenia historii i badań pamięci w kontekście toczącego się za naszą wschodnią granicą konfliktu zbrojnego. Pisząc o roli pamięci i historii, austriacki pisarz stwierdził: „Badanie historii – własnej, ale także cudzej, bez żadnych uprzedzeń, jest najważniejszym warunkiem zrozumienia samego siebie, znalezienia własnej tożsamości i spotkania się z Innym na równym poziomie. Bez historii nie da się tego zrobić. Nigdy nie wolno nam ulec pokusie, by chcieć wyrzucić za burtę ówczesne narodowe narratywy, chcieć je wymazać z pamięci, ponieważ boimy się, że gdy się z nimi skonfrontujemy, mogą coś popsuć, stać się przeszkodą. Wszystko musi zostać powiedziane, spisane, nawet jeśli jeszcze dziś może być bolesne. Wszystkie historie muszą zostać opowiedziane, nie wolno przemilczeć żadnej tragedii. Musimy jednak stale przy tym pamiętać, żeby nie stracić z oczu naszego celu, którym jest zrozumienie Innego, zaakceptowanie go takiego, jakim jest, z całym ciężarem jego historii”.

² *Les Lieux de mémoire*, red. P. Nora [et al.], Paris 1984–1992: vol. 1, *La République* (1984); vol. 2, *La Nation* (1986); vol. 3, *Les France* (1992).

³ *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*: T. 1 *Wspólne-Oddzielne*, red. R. Traba, H.H. Hahn, współpraca M. Górny, K. Kończal, Warszawa 2015; T. 2 *Wspólne-Oddzielne*, red. R. Traba, H.H. Hahn, współpraca M. Górny, K. Kończal, Warszawa 2015; T. 3 *Paralele*, red. R. Traba, H.H. Hahn, współpraca M. Górny, K. Kończal, tłum. J. Górny [et al.], Warszawa 2012; T. 4 *Refleksje metodologiczne*, red. R. Traba, H.H. Hahn, współpraca M. Górny, K. Kończal, tłum. J. Górny [et al.], Warszawa 2013; *Wyobrażenia przeszłości. Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, red. R. Traba, H.H. Hahn, współpraca M. Górny, K. Kończal, Warszawa 2017.

⁴ *Wprowadzenie* [w:] *Polsko-niemieckie miejsca pamięci*, T. 4 *Refleksje...*, s. 9.

poprzez zaproponowaną przez autorów poszczególnych artykułów analizę źródeł historycznych i literackich. Mamy nadzieję, że będzie to zaczyn dyskusji na temat miejsc pamięci i ich związków z turystyką, którą chcemy kontynuować w kolejnych publikacjach. Zwłaszcza że trwająca wojna zmienia obraz i znaczenie już istniejących takich miejsc. Od lutego 2022 r. pojawiły się nowe, które wiążą się bezpośrednio z agresją rosyjską na Ukrainę i nabrały własnego symbolicznego wymiaru. Jesteśmy przekonani, że zastosowane przez nas ujęcie prezentowanego zagadnienia wniesie nowe, bardziej otwarte spojrzenie na miejsca pamięci, jakże potrzebne w Europie Środkowej i Wschodniej w kontekście wojny i jej konsekwencji.

Tom został podzielony na trzy części w układzie tematycznym, który ma ułatwić czytelnikowi odnalezienie interesujących go treści. Chcielibyśmy podkreślić, że przydzielenie niektórych artykułów do poszczególnych części ma do pewnego stopnia charakter umowny, gdyż wszystkie one są ze sobą w jakimś sensie powiązane. Teksty dotyczące elementów przestrzeni, zwłaszcza miejskiej, i jej zagospodarowania, a także odwołujące się do kultur upamiętnienia (m.in. miejsca kaźni) umieszczono w dziale pt. *Przestrzeń i kultura* (część pierwsza). Artykuły, których tematyka koncentrowała się wokół literatury i pisarstwa historycznego, znalazły się w części drugiej zatytułowanej *Pamięć w przedmiotach i obrazach literackich*. Ostatnia część tomu pt. *Pamięć a turystyka* zbiera teksty opisujące rolę miejsc pamięci w turystyce zarówno z perspektywy ziem polskich, jak i zagranicy (na przykładzie Rosji).

W pierwszej części pracy znajdują się cztery artykuły. Tekst Julii Kiselyovej nosi tytuł *Monumental Sites of Memory in Kharkiv: Ukrainian Independence to the Present*. Autorka przedstawia w nim różne sposoby pokazywania miejsc pamięci w Charkowie. W artykule przeanalizowano różnorodne monumentalne miejsca pamięci w tym mieście powstałe w okresie niepodległości Ukrainy. W następnym tekście pt. *The Image of the Manor in the 21st Century: Between the Politics and Consumption. Lithuanian Case* Salvijus Kulevčius przedstawił obraz dworu w XXI w. na Litwie. Autor pokazał, jak tradycyjny wizerunek litewskiego dworu, który w XX w. wiązano z dominacją polską, uległ przekształceniu pod wpływem rozwoju konsumpcyjnych produktów i usług. W tekście przedstawiono genezę tego nowego, współczesnego ujęcia oraz jego powiązanie z litewską tożsamością i pamięcią historyczną. Z kolei Weronika Girys-Czagowiec w swoim artykule pt. „*Wawer pomścimy*”. *Zbrodnia wawerska i formy jej upamiętnienia* scharakteryzowała różne formy upamiętnienia związane z hitlerowską zbrodnią w Wawrze z 1939 r. Przyjmowały one różną postać: od nazwy Organizacja Małego Sabotażu „Wawer”, poprzez symboliczny cmentarz, aż po różnorodne wydarzenia i teksty literackie. Autorką następnego artykułu pt. *Archipelagi – rozwój rosyjskiego krajoznawstwa i polskie miejsca pamięci w Rosji (rekonesans badawczy)* jest Bianca Sadowska. Podjęła ona próbę przedstawienia rozwoju rosyjskiego krajoznawstwa oraz zawartego w rosyjskiej literaturze krajoznawczej obrazu polskich miejsc pamięci.

Związane są one przede wszystkim z trudnymi momentami w polsko-rosyjskich relacjach na przestrzeni XIX i XX w. Autorka porusza także zagadnienie ich obecności i rozpoznawalności w kontekście rosyjskich publikacji krajoznawczych. Ten tekst zamyka część pierwszą tomu.

Druga część obejmuje cztery artykuły. Otwiera ją tekst Dawida Marii Osińskiego pt. *Warszawska heterotopia, czyli literackie punkty widzenia Ogrodu Saskiego w drugiej połowie XIX wieku*. „Powidoki” Bolesława Prusa. Autor pokazuje w nim funkcjonowanie czasoprzestrzeni Ogrodu Saskiego poddawanej refleksji w literaturze drugiej połowy XIX w. Analizuje, w jaki sposób pisarze i publicyści tamtego okresu obrazowali w ich literackim i publicystycznym świecie znaków heterotopię jako rodzaj metodologicznego spojrzenia na wybrany artefakt w przestrzeni kultury, historii i pamięci. W kolejnym tekście pt. *Narrating Lviv: Travel Storytelling, Russian Tourists and Urban Identity* Natalia Kovalchuk przeanalizowała symboliczny obraz Lwowa we współczesnych opowieściach turystycznych. Ustaliła, że w licznych świadectwach rosyjskich podróżników w XXI w. do czasu otwartej agresji Rosji na Ukrainę Lwów należał jednocześnie do przestrzeni europejskiej i postsowieckiej, reprezentując zachodnią kulturę i styl życia, a zarazem radykalny nacjonalizm. Obie te narracje odzwierciedlają dziesięciolecia stereotypów, obnażając głębokie zakorzenienie w czasach sowieckich. Następny tekst pióra Tomasza Kruszewskiego nosi tytuł *Biblioteka profesorska. Drogowskaz nauki – pomnik chwały – zapomniany podarunek*. Autor rozważa w nim tzw. drugie życie książek i dokumentów, które znajdowały się w spuściznach po znanych profesorach, i jako takie przetrwały do dzisiejszych czasów. Jako przykłady posłużyły następujące zbiory książek profesorskich: biblioteki Kurta Gottschalda i Friedharta Klixa w Adolf-Würth-Center w Würzburgu, biblioteka Bronisława Gubrynowicza w Polskiej Akademii Nauk w Rzymie, biblioteki profesorskie Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Bibliotece Uniwersyteckiej w Toruniu. Z kolei Iurii Zazuliak w artykule *Entangled Temporalities of National Commemoration and Academic History Writing in Ukraine during the 1990s and early 2000s* dokonał analizy miejsca badań mediewistycznych w przestrzeni narodowej kultury oraz strukturze akademickiej we współczesnej Ukrainie. Doszedł do wniosku, że w ramach tej ostatniej funkcjonuje system komunikacji akademickiej i instytucjonalnej organizacji wiedzy z dominującym naciskiem na dyskusje i działania w zamkniętej społeczności badaczy. Jego rezultatem jest niewielkie zainteresowanie dialogiem i wymianą na szerszą skalę międzynarodową. Zdaniem autora sprzyja to mitotwórstwu i megalomanii w odniesieniu do interpretacji średniowiecznej przeszłości Ukrainy.

W trzeciej części publikacji zawarto trzy artykuły. Pierwszy z nich to tekst Tadeusza Stegnera pt. *Cmentarze ewangelickie Warszawy jako miejsce pamięci i obiekt turystyczny*. Autor przedstawił w nim dwa warszawskie cmentarze ewangelickie (cmentarz ewangelicko-augsburski i cmentarz ewangelicko-reformowany) jako ważne miejsca pamięci oraz

atrakcję turystyczną, m.in. w ramach modnej ostatnio tanatoturystyki. Podkreślił, że należą one do jednych z niewielu takich obiektów stolicy, które ocalały z zawieruchy wojennej. Stanowią nie tylko miejsce pamięci o zmarłych (grobowce takich postaci, jak m.in. Samuel Bogumił Linde, Stefan Żeromski, Lucyna Ćwierczakiewiczowa, Anna German, rodzina Wedlów), ale i pozwalają odbyć podróż do przeszłości miasta. W kolejnym artykule pt. *Miejsce pamięci w kontekście turystyki przemysłowej na przykładzie miasta Lubonia* Weronika Terlecka przedstawiła analizę miejsc pamięci w Luboniu w województwie wielkopolskim, które są związane z przemysłą przeszłością miasta. Stanowią przedmiot zainteresowania turystyki przemysłowej jako części turystyki kulturowej. W artykule postawiono pytanie o relację dziedzictwa przemysłowego, na którego obszarze znajduje się lokalne miejsce pamięci, z turystyką przemysłową, stanowiącą w Polsce coraz prężniej rozwijającą się dziedzinę turystyki kulturowej. W tym kontekście autorka wskazała na znaczenie powołanego w 2009 r. Lubońskiego Szlaku Architektury Przemysłowej. Autorem zamykającego tom tekstu pt. *Sołowki. Zapomniane miejsca pamięci* jest Zbigniew Landowski. Poruszył on w nim temat Wysp Sołowieckich jako miejsca pamięci o więźniach i ofiarach carskiego oraz sowieckiego reżimu. Wyspy są także atrakcją turystyczną i pielgrzymkową. Autor odwołał się w swojej analizie do teorii chronotopów M. Bachtina i powiązał historię wysp z trzema ich rodzajami: religijnym, martyrologicznym i patriotycznym.

Wyrażamy nadzieję, że ten tom, zawierający m.in. informacje o miejscach w Europie, które zostały bezpośrednio lub pośrednio dotknięte trwającym konfliktem zbrojnym, przyczyni się do budowania świadomości wagi pamięci historycznej i miejsc pamięci dla rozwoju narodów oraz społeczeństw, zwłaszcza w Europie Środkowej i Wschodniej. Na zakończenie chcielibyśmy podziękować tym wszystkim, którzy mieli swój udział w powstaniu niniejszej publikacji. Pragniemy zwłaszcza wyrazić naszą wdzięczność koleżankom i kolegom z Wydziału Historycznego UG oraz władzom naszej uczelni za życzliwość i wsparcie. Specjalne podziękowanie kieruję do Pana Artura Grabskiego z Klinki Rehabilitacyjnej w Krojantach za okazaną mi fachową pomoc i wsparcie.

Magdalena Nowak
Gdańsk, październik 2025